

MITROVITS MIKLÓS

Szembenezés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989)

Historiográfiai megközelítések

A jelenkortörténet-írás fő problémája a „múlt” elválasztása a „jelen-től”, hiszen a kutatók legtöbbször addigi élete nagyjából egybeesik a vizsgált korszakkal. Másrészt „jelenünk” gyakran olyan szorosan kötődik a közelműlthoz, hogy könnyű az aktualizálás, esetleg a politika területére tévedni. Ugyanakkor a jelenhez való viszonyulás eleve elkerülhetetlen. Ahogy Eric Hobsbawm fogalmaz, a történész alakítója az „egyezményes múltnak”, alkotója a „kollektív múlt emlékezetének”, s ezáltal akarva-akaratlanul a jelen legitimálója. Mint írja, „bármely emberi közösség tagjának lenni azt jelenti az egyes ember számára, hogy elhelyezi önmagát saját (közösségi) múltjában, és viszonyul ehhez a múlt-hoz, ha másként nem, úgy, hogy elveti”.¹

Hogy van-e „egyezményes társadalmi múlt” vagy más néven „történeti kánon”, és hogy ha van, akkor mit tartalmaz, hogyan „meséli el” számunkra a korábbi időszakokat, szintén vita tárgyát képezheti. Ez azonnal két kardinális problémát vet fel: egyfelől, hogy mi a történész feladata, illetve a történetíró milyen módszertani megközelítéssel dolgozik?

Jelen tanulmánynak nem feladata a különböző történeti irányzatok részletes kifejtése, csupán jelezni, hogy a magam részéről elfogadhatónak tartom Hobsbawm azon tézisének, mely szerint a történettudománynak az a feladata, hogy „mintákat és működési folyamatokat tárjon fel általában a történeti változásban”, ehhez pedig komoly elemző munka szükséges: „objektív, független az időtől befolyásolt óhajainktól és érték-

¹ ERIC HOBBSBAWM: A múlt tudata. In: ERIC HOBBSBAWM: *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 22–23.

ítéleteinktől”.² Ezt azzal egészíteném ki, hogy a történész feladata mindenkor az kell hogy legyen, hogy az elbeszelt múlton keresztül valami mára érvényes dolgot tudjon mondani. Ilyet természetesen legfőképpen úgy mondhat, ha a jelen diskurzusainak megfelelően tematizálja a múltat. S éppen a két megközelítés közötti feszültség feloldása az igazi történész ismérve. Vagyis: legyen távolságtartó és „objektív” úgy, hogy közben a jelen számára is tudjon érvényeset mondani.

A jelenkori lengyel történetírásban mind a történész feladatát (motivációját), mind pedig az alkalmazott módszertanát illetően két alapvető irányzat figyelhető meg. A történészek egyik csoportja a „tudományosság” és az „objektivizmus” talaján állva harcol mind a „kommunista rezsim”, mind az „antikommunista ellenzék” mítoszával. Módszertan szempontjából e történészek általában a „teóriaabsztinenciát” (*teóriamentességet*) képviselik, amelyet posztpozitivistá irányzatként is felfoghatunk. Andrzej Paczkowski – aki egyébként az államszocialista rendszer ellenzékéhez tartozott – egy interjúban elmondta, hogy ő a „hogyan” kérdésre keresi a választ és nem a „miért”-re. Az írott dokumentumok e felfogásban spiritualizálódnak, s az egyedüli igazságot tartalmazzák. Forrás nélkül nincs történelem. Sokszor interpretációra sincs szükség, hiszen a források „önmagukért beszélnek”. Ide sorolhatjuk a lengyel történészek többségét (például Jerzy Eisler, Andrzej Friszke, Łukasz Kamiński), világnézeti meggyőződésétől függetlenül. A „teóriaabsztinenciának” köszönhető az államszocialista rendszer levéltári dokumentumainak szinte válogatás nélküli közlése. Meglepő módon e csoporthoz tartozónak tekintik önmagukat a régi rendszerhez kötődő kutatók is, mint Antoni Czubiński, Andrzej Werblan vagy Jerzy Wiatr.

A történész feladatát illetően a másik tábor az úgynevezett „aksziológiát”, vagyis az értékek teóriáját képviseli. Eszerint fő feladatuk a társadalom erkölcsi tanítása. Az irányzat első számú képviselői Antoni Dudek és Tomasz Strzembosz, illetve a krakkói konzervatív-jobboldali *Arcana* folyóirat köré csoportosuló kutatók. Tizenkilencedik századi előzménye a Joachim Lelewel³ által képviselt irányzat, amely a történeeszt a nép tanítójaként fogta fel, akinek fő feladata a nemzeti és az általános emberi

² Eric HOBBSBAWM: Mit mondhat el nekünk a történelem a jelenkori társadalomról? In: Eric HOBBSBAWM: *A történelemről*. I. m. 42–43.

³ Lelewel (1786–1861) polonizált porosz nemesi családból származó történész és politikus. Az 1830. novemberi felkelés alatt a Nemzeti Kormány tagja volt, demonstrációt szervezett a dekabristák tiszteletére és fundamentális társadalmi reformokat követelt. A nevéhez köthető erősen republikánus historiográfiai irányzat fő célja a társadalom tanítása, a társadalmi tudat alakítása. Lelewel bírálói közé tartoztak az úgynevezett „krakkói iskola” képviselői, akik szerint írásai átpolitizáltak és a lengyel társadalom apológiáját

értékek őrzése és a nép nevelése. Mai képviselői nyíltan hirdetik, hogy el kell vetni a baloldali teóriákat a jakobinizmustól kezdve, mert azok szemben állnak az önazonosságuk alapjaival, a katolicizmussal, a kereszténységgel, a lengyel nemzeti, de a latin, nyugati kultúrával is. Minden, ami „jó”, az azonos az utóbbiakkal, ami „rossz”, az pedig a baloldali értékekkel.⁴ Antoni Dudek 1996-ban a következőképpen fogalmazta meg történetési hitvallását: „én, például, nem csak azért foglalkozom az LNK történetével, mert érdekel, hanem azért, mert erkölcsi jellegű kötelességemnek érzem.”⁵ Más alkalommal azt hangoztatta, hogy a régi rendszerrel el kell számolni, a társadalom és a gazdaság minden területén végre kell hajtani a „dekommunizációt”, és meg kell nyerni a fiatal nemzedék történelmi tudatáért folyó harcot.⁶ Strzembosz még ennél is tovább ment. Szerinte a történészeknek nem csak írniuk kell a kommunizmusról, hanem kötelességük figyelmeztetni és védeni a társadalmat tőle.⁷ Dudek azt is kifejtette, hogy a régi és az új rendszer közötti különbségek bagatellizálása veszélyezteti az amúgy gyenge lábakon álló lengyel demokráciát. Éppen ezért a társadalmi tudatban azt kell rögzíteni, hogy 1989 előtt egy diktatúra létezett, azóta pedig demokrácia van.⁸ E csoport módszertanát „*moralistaként*” lehetne leírni, a történész a világnézete szerinti elméleti-módszertani, történetelméleti elveket követi. Az említettekén kívül Wojciech Roszkowski is ellenzi a múlt relativizálását. Szerinte a történésznek erkölcsileg is állást kell foglalnia, a tények közlése mellett fontos az interpretáció. A „moralista” kutató az elméletet rendszerint a saját választott erkölcsi rendszerével azonosítja. Célja, hogy megvédjék a korábban elutasított „nemzeti-katolikus” értékrendet, s e nézet determinálja a szemléletmódját. A történelem a „jó” és a „rossz” küzdelmeként jelenik meg.⁹

A rendszerváltás előtt más volt a helyzet. Lengyelország jelentősen különbözött a többi államszocialista országtól a jóval nagyobb kulturális szabad-

tartalmazzák. A lengyel történetírás történetéről magyar nyelven lásd NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995.

⁴ Rafał STOBIECKI: *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i Szkice*. Trio, Warszawa, 2007. 305.

⁵ Czym była PRL? (Dyskutują Antoni Dudek, Dariusz Jarosz, Paweł Machcewicz i Andrzej Friszke.) *Wigę*, 1996/2. 116.

⁶ Pamięć narodowa i jej strażnicy (dyskusja redakcyjna z pracownikami Instytutu Pamięci Narodowej). *Arcana*, 2001/2. 5.

⁷ Jak pisać o komunizmie? Jak pisać o PRL? *Arcana*, 2000/2.10.

⁸ Polityka wobec historii, historiografia wobec polityki: PRL i III Rzeczpospolita. *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2002/1. 44.

⁹ Rafał STOBIECKI: *Historiografia PRL*. I. m. 308.

ság tekintetében. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak idézése legfeljebb 1956 előtt volt szokásos, de Sztálin művei még akkor sem gyakran szolgáltak a szerzők hivatkozási alapjaként. Noha a hivatalos ideológia hatása áttételesen a hatvanas évekig érződött – ez elsősorban a témaválasztásban mutatkozott meg –, módszertani egyoldalúság már ekkor sem jellemezte a lengyel történetírást. Jelentős hatása volt a nyugat-európai, elsősorban francia társadalomtörténeti iskoláknak, de annak a ténynek is, hogy a lengyel történészek többsége jól beszélt a nyugati nyelveket és viszonylag szabadon utazhattak Európában. Kijelenthető, hogy módszertani szempontból a lengyel kutatók (még a marxisták is) már a hetvenes években teljesen alkalmazkodtak a nemzetközi trendekhez. A korlátok elsősorban abban mutatkoztak meg, hogy voltak tabuk, olyan érinthetetlen témák, amelyeket nem lehetett kutatni, illetve publikálni. Ezek jórészt az 1939 utáni korszakot érintették. Nem volt tanácsos foglalkozni a lengyel–szovjet (és a lengyel–oroszl) viszony olyan kényes kérdéseivel, mint a Molotov–Ribbentrop-paktum, a Szovjetunióban rekedt lengyelek sorsa, a katyíni mészárlás, a második világháború utáni lakosságcsere, a háború utáni ellenállás, a sztrájkok és a megtorlások, valamint a Honi Hadsereg tisztjeinek sorsa. Hasonlóan tabunak számítottak a lengyel–ukrán kapcsolatok és a lengyelországi zsidóság történetének feldolgozása is, csakúgy mint a katolikus egyház története.¹⁰

1989 után azonnal központba került a kérdés, hogy mi volt valójában Lengyelország a „kommunista” kormányzás alatt. A vita természetesen folytatása volt az ellenzéki mozgalom évek óta tartó vitájának, így nem meglepő, hogy a kérdésben megszólalók így vagy úgy érintettek voltak a nyolcvankilenc előtti politikai életben. A korábbi kulturális szabadság ellenére a cenzúra minden megjelent tudományos munka felett uralkodott, fő célja a Lengyel Népköztársaságról kialakított pozitív kép megtartása volt. Jellemző, hogy a Szolidaritás teremtette szabadabb légkörben (1980–81) – ez véletlenül éppen egybeesett az 1956-os események negyedszázados évfordulójával – született munkák, mint Edmund Makowski poznani felkelésről írt műve,¹¹ vagy Wiesław Władyka és Zbysław

¹⁰ RING Éva: Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után. In: CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián–KRAUSZ Tamás (szerk.): *A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2007. 20–32., MITROVITS Miklós: A lengyel–szovjet viszony 1945 után a legújabb orosz historiográfiában. In: *A történetírás új tendenciái...* I. m. 233–249.

¹¹ Edmund MAKOWSKI: *Poznański czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2006. Recenziót magyarul lásd *Világtörténet*, 29. (2006) ősz/tél. 86–90. (Mitrovits Miklós).

Rykowski 1956 októberéről írt könyve,¹² a rendszerváltásig a fiókban maradtak. Valójában a szovjet glasznoszttyal összefüggésben, 1987-től kezdődően jelenhettek meg a hivatalos sajtóban és a közbeszédben a Lengyel Népköztársaság történetét cenzúra nélkül tárgyaló írások.¹³

A történészek éppen ezért inkább az 1944–1948 között korszakkal foglalkoztak, mint Krystyna Kersten, Henryk Słabek, Hanna Jędruszczak és Tomasz Szarota, akik 1974-ben megírták a Népi Lengyelország történetét 1944–1950 között (*Polska Ludowa 1944–1950*). De említhetjük itt Kersten önálló munkáját a lengyel lakosság repatriálásáról a Szovjetunióból, a második világháború után (*Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*). A jelentős és máig használható munkák közé sorolható még a forrásokat közreadó *Munkásmozgalom Archívuma (Archiwum Ruch Robotniczego)* című dokumentumkötet, illetve a háromkötetes *A lengyel munkásmozgalom aktivistáinak szótára (Słownik działaczy polskiego ruchu robotniczego)*. A cenzúra határait feszegette Andrzej Werblan,¹⁴ amikor már a peresztrojka hatása alatt megírta és kiadta a Gomulka 1943–1948 közötti időszakot érintő politikai életrajzát (*Władysław Gomulka, sekretarz generalny PPR*). A sztálini korszak ugyanis korábban szintén a tabutémák közé tartozott. Tény, hogy a hivatalos történetírás jócskán késésben volt a szamizdatban terjesztett irodalommal szemben. Werblan említett műve is három évvel később került a könyvesboltok polcaira, mint a később ismertté vált Paczkowski, akkor még álnéven megjelentetett *Gomulka és mások. Dokumentumok a KB archívumából 1948–1982* című forrásgyűjteménye (*Gomulka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982*).¹⁵

A Lengyel Népköztársaság történetével foglalkozó rendszerváltás utáni lengyel történetírásban még egy meghatározó törésvonal tapintható ki. Az egyik csoportba tartoznak azok a publicisták és történészek, akik a hetvenes évek óta kapcsolatban álltak valamilyen módon az ellenzéki mozgalommal vagy a katolikus értelmiségi csoportokkal. Számos írásuk csak nyugaton, főként Londonban és Párizsban jelenhetett meg. Megállapítható, hogy a múlt (illetve akkor még a „jelen”) megítélése 1989 előtt ellenzéki oldalon viszonylag homogén volt. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a Lengyel Népköztársaság a Szovjetuniótól függő állam: se nem független, se

¹² Zbysław RYKOWSKI–Wiesław WŁADYKA: *Polska Próba. Październik '56*. Kraków, 1989.

¹³ Andrzej FRISZKE: Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001). *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*. 2002/1. 9.

¹⁴ Werblan (1924–) 1948-ig a Lengyel Szocialista Párt, majd 1948-tól a Lengyel Egyesült Munkáspárt tagja a rendszerváltásig. Eközben Szejm-képviselő, 1974–1980 között KB-titkár, 1980-ban PB-tag. 1974–1984-ig a lengyel Marxizmus–Leninizmus Alapvető Problémáinak Intézete igazgatója.

¹⁵ Lásd erről Andrzej FRISZKE: Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001). I. m. 9–11.

nem szuverén. Fő témáik közé a terror és a diktatúra elemzése, valamint a hatalom legitimációja, illetve annak hiánya tartozott. A mozgalmon belüli törésvonalak („tudományosság”/„értékabsztinencia” – „moralisták”/„ak-sziológia”) a rendszerváltás után valódi szakadáshoz vezettek. A múlt megítélése a szerint változott, hogy ki mennyire fogadta el az új rendszert, illetve mennyire volt elégedetlen vele. Láttuk, hogy Antoni Dudek és Wojciech Roszkowski éppen az új rendszer védelmében és feltétlen szolgálatában alkalmazták a „moralista” megközelítést, míg Andrzej Paczkowski határozottan kiállt a tények aprólékos megismerése és tudományos megközelítés mellett, ami Dudekék szemében a korszak relativizálását jelenti.

A korábbi ellenzékiek mellett a másik csoportot azok alkotják, akik az 1989 előtti rendszerben a párt szolgálatában álltak. A már említett Werblan mellett itt megemlíthetjük Jerzy Wiatr,¹⁶ akik egyébként Werblan utóda volt a Marxizmus–Leninizmus Intézet élén 1981–1984 között, és a párt reformerei között tartották számon. Wiatr ellenzi mind a korszak morális értékelését, mint a monolit kezelését. Véleménye szerint el kell választani a rendszert és a benne részt vevő embereket.¹⁷ Legfőbb vitája az elszámolást követelő „moralistákkal” nem is történelmi, hanem inkább politikai: a rendszerváltás utáni korszakban részt vehetnek-e a korábbi rendszer politikusai.

Kiemelkedő történésznek számított e körből Antoni Czubiński,¹⁸ a poznaei egyetem professzora. Szintén ehhez a generációhoz tartozott a nemrég elhunyt Mieczysław Rakowski¹⁹ is. Éppen az általa szerkesztett, 2000-ben publikált tanulmánykötet váltotta ki a legélesebb reakciókat. A *Lengyelország a LEMP kormányai alatt* címet viselő könyv 25 szerzője között számos korábbi miniszter és KB-titkár is szerepelt.²⁰ A hang-

¹⁶ Wiatr (1931–) 1949-től a rendszerváltásig a LEMP tagja. Elsősorban tudományos munkával foglalkozott. Számos könyvet írt szociológiai témában, illetve a marxizmus kérdéskörében. 1989-ben részt vett a kerekasztal-tárgyalásokon, majd a Cimoszewicz-kormány oktatásügyi minisztere. Újabbban a szociáldemokrácia új kihívásairól, az 1989 utáni társadalmi változásokról és a lengyel nemzeti érdekekről írt könyveket.

¹⁷ *Polityka wobec historii*. I. m. 2001. 35., 45.

¹⁸ Czubiński (1928–2003) a poznaei Adam Mickiewicz Egyetem több intézetének alapításában is részt vett. Legjelentősebb művei a második világháborúról, illetve Németország történetéről szólnak. A Szolidaritás időszakában részt vett a párt keményvonalasai által létrehozott Grünwald Hazafias Társaság munkájában, amely gyakran antiszemita hangvételű ütésekkel szemben.

¹⁹ Rakowski (1926–2008) 1946-ban belépett a Lengyel Munkáspártba, majd az egyesülés után a rendszerváltásig a LEMP tagja volt. 1956-ban doktorált történelemből. 1958–1982 között a *Polityka* című hetilap főszerkesztője, 1981–1985 között miniszterelnök-helyettes, 1988–1989-ben miniszterelnök és a LEMP első titkára. 1990-től haláláig a *Dziś* főszerkesztője.

²⁰ Mieczysław F. RAKOWSKI (szerk.): *Polska pod rządami PZPR*. PROFi, Warszawa, 2000. A szerzők között megtalálható Andrzej Werblan és Jerzy J. Wiatr is. A legnagyobb vitát és ellenkezést Adam Łopatka a katolikus

súlyt a rendszer evolúciójára, az 1956 utáni reformtörekvésekre helyezték. Kiemelték a rendszer liberalizációjára tett kísérleteket. Azt állították, hogy ezeket a próbálkozásokat a rendkívül erős dogmatisták – az állambiztonsági szolgálattal összekapcsolódva és Moszkva támogatását élvezve – mindig leverték.

A kilencvenes években számos vita zajlott le a Lengyel Népköztársaság történetével kapcsolatban, mérleget próbáltak vonni történészek, szociológusok, közgazdászok és publicisták különböző szakmai folyóiratokban, hetilapokban vagy éppen a napilapok hasábjain. A vitában megszólalók a következő kérdésekre összpontosítottak: szuverén állam volt-e az LNK?²¹ Lehet-e a lengyel államiság egyik formájának tekinteni? Totalitáriánus állam volt-e az LNK egész fennállása során, vagy csupán a sztálinizmus korszaka alatt? Végül pedig végbement-e valamilyen társadalmi-gazdasági haladás, vagy ellenkezőleg: a rendszer fékezte a modernizációt?

Szuverén volt-e az állam?

Abban a lengyel történészek általában egyetértenek, hogy 1956 előtt Lengyelország szuverenitása annyira korlátozott volt, hogy inkább hasonlított egy protektorátusra, és ezt dokumentumokkal bizonyítják is. A háború utáni első választások eredménye 1947-ben Sztálin megrendelésére „alakult ki”, a lengyel hadsereget szovjet tisztek irányították, az 1952-es lengyel alkotmányt Sztálin saját kezűleg formálta véglegesre. Ugyanígy egyetért a többség abban is, hogy 1956 után Lengyelország szerzett bizonyos autonómiát. A kérdés az, hogy hol voltak ennek az autonómiának a határai, mennyire volt korlátozott a szuverenitás.

A vitában az egyik szélsőséget a nemrég elhunyt Tomasz Strzembosz képviselte. Határozottan állította, hogy 1956 nem jelentett cezúrát, 1944-től egész 1990-ig egy „speciális okkupáció” alatt állt az ország. Az LNK

egyház és az állam viszonyáról írt cikke váltotta ki. A Egyházügyi Hivatal egykori vezetője (1982–1987) gyakorlatilag azt állította, hogy az LNK-korszakban vallás- és lelkiismeret-szabadság volt.

²¹ Itt kell megjegyezni, hogy mind a szakmai, mind a publicisztikai írásokban a Lengyel Népköztársaság (*Polska Ludowa Rzeczpospolita*), illetve a lengyel rövidítése (PRL) honosodott meg mint a korszak jelölésére szolgáló név. Mivel a lengyel írásokban általában PRL-ként (ejtsd: PeeReL) említik a korszakot, így e tanulmányban is gyakran a magyar megfelelőjét (LNK) használom. Megjegyzendő, e névhasználattal, egyesek a rendszerhez való viszonyukat fejezik ki. Például Antoni Dudek *Ślady PeeReLu* című könyve azt sugallja, hogy a korszak nem szerves része a lengyel történelemnek, ezért nem lehet rá használni a *Rzeczpospolita* (Köztársaság) megjelölést még a „nép” elótaggal sem.

egész története a megszállás valamilyen formája volt, egy *totalitáriánus* rendszer.²² Ötvenhat mindössze annyi változást hozott, hogy a nyílt okkupációt felváltotta az álcázott okkupáció. Moszkva egy meghódított ország polgáraiként tekintett az ország lakosaira, a KGST és a Varsói Szerződés pedig a megszállás elfedésére szolgáltak.²³ Ezzel szemben Antoni Czubiński *Lengyelország története a XX. században*²⁴ című művében egyértelműen védelmébe veszi az egész korszakot. Szerinte 1944-ben nem volt függetlenségi alternatíva az ország vezetői előtt, és a lengyel baloldal érdeme, hogy a nehéz körülmények között magára vállalta a felelősséget a nemzet sorsáért. Nem tagadja a külső függést, a Szovjetunió domináns szerepét, de állítja, hogy már a rendszer születésében számos sajátosság érvényesült, melyek később az egész berendezkedést sajátos lengyel formájúra alakították. 1956-nak óriási jelentőséget tulajdonít az LNK „nemzetiesítésében”. Végül megállapítja, hogy a „korlátozott szuverenitás” nem ritka a történelemben, sőt jelenleg sem teljesen szuverén az ország, hiszen a gazdasága szinte teljes mértékben a nyugati tőkétől függ.

Jerzy Eisler mindkét álláspontot kritizálja. Meggyőzően bizonyítja, hogy a lengyel–szovjet kapcsolatok 1956 után partnerivé váltak, az ország korlátozott szuverenitása ellenére a lengyel hatalom maga hozta meg a legfontosabb döntéseit. A poznani felkelés leverése éppúgy lengyel döntés volt, mint 1970 decemberében a gdański felkelés eltiprása.²⁵ Sokkal vitatottabb kérdés Lengyelország szuverenitásának a határa az 1980–1981-es események idején. A szovjet vezetés folyamatosan erőteljes politikai és gazdasági nyomás alatt tartotta a lengyel pártvezetőket annak érdekében, hogy vezessék be a hadiállapotot²⁶ az országban, és számolják fel a Szolidaritás-mozgalmat. A hadiállapot bevezetése azonban Varsóban merült fel még 1980 augusztusában, és a végső döntést életbeléptetéséről a lengyel pártvezetés hozta meg. A korlátozott szu-

²² Megjegyzendő, hogy a klasszikus szuverenitáselméletek nem zárják ki, hogy a hatalom egyszerre legyen szuverén és abszolút. Strzembosz inkább a „független lengyel állam” fogalmával azonosítja a fogalmat, a totalitáriánus rendszert pedig idegennek tartja a lengyel államtól.

²³ Andrzej FRISZKE: Jakim państwem była Polska po 1956 r.? Spór historyków. *Wież*, 1996/2. 132.

²⁴ Antoni CZUBIŃSKI: *Historia Polski XX wieku*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2000.

²⁵ Jerzy EISLER: *„Polskie miesiące” czyli kryzys(y) w PRL*. IPN, Warszawa, 2008. A történész szerint maga a fogalomhasználat is azt jelzi, hogy nem volt szuverén állam Lengyelország. A „felkelés” (*powstanie*) Lengyelországban „idegen hatalom” ellen történik. Ez még a 19. századból öröklődött át. Poznańban és Gdańskban azonban a lengyel hatalom ellen lépett fel a társadalom, a szóhasználat tehát azt jelzi, hogy a lengyel párt képviselőit a társadalom széles rétegei egy idegen hatalom (Moszkva) megbízottainak tartotta/tartja.

renitást inkább az mutatja, hogy nem találtak más alternatívát, illetve a korábbi beidegződések miatt nem mertek mást megkockáztatni.

Eisler összehasonlította a lengyel gazdasági, társadalmi és politikai válságokat, amelyeket az egyszerűség kedvéért csak az évszámokkal, vagy a hónapok nagybetűs neveivel szokás jelölni (1956, 1970, 1976 és 1980–81, illetve Június, Október, December, Június, Augusztus és December). Lényeges kérdés, hogy a szovjet fél mennyiben volt a válság(ok) okozója, mennyiben „segített” a megoldás(uk)ban vagy éppen mennyiben járult hozzá az(ok) elmélyüléséhez. Két dolog világos Eisler összegzéséből. Egyrészt a szovjet bel- vagy külpolitika sokszor bonyolította Lengyelország (és a többi szocialista ország) belpolitikai helyzetét. A Kremlben zajló beharcok 1956-ban leképeződtek Budapesten és Varsóban, ahogy a Szuzei-válsággal kapcsolatos szovjet álláspont is. 1967–1968-ban a „hatnapos” arab–izraeli háború – ezt Lengyelországban a többség álcázott szovjet–amerikai háborúnak látta – következményei éppúgy irányt szabtak a lengyel belpolitikának, mint a csehszlovákiai prágai tavasz és az azzal kapcsolatos szovjet magatartás. Másrészt a szovjeteket elsősorban nem a „személyek” érdekelték, hanem a „rend”, és hogy Lengyelország a Varsói Szerződés szilárd tagja maradjon. Emellett természetesen számos körülmény befolyásolhatta a szovjet politikát. A kutatások alapján egyértelműnek tűnik, hogy Gomulkaival szemben már 1968-ban alternatív megoldásként számoltak Edward Gierekkel.²⁷ Mégis önálló lengyel döntésnek látszik, hogy 1968-ban még Gomulka maradt az első titkár, mint ahogy az is, hogy 1970-ben a leváltották. Valójában 1968-ban éppen azért maradhatott, mert kivívta Brezsnyev szimpátiáját a Csehszlovákiával szemben képviselt keményvonalas magatartásával. Két évvel később pedig azért kellett lemondania, mert a szovjet vezetést komolyan aggasztotta a lengyel helyzet romlása. 1970 decemberében nem azért kellett távoznia, mert megkérdőjelezte volna a szovjet befolyást – ő ezt soha nem vonta kétségbe –, hanem azért, mert a „rend” vele már nem állhatott helyre. Eisler a szuverenitás hiánya kézzel

²⁶ Az 1981. december 13-án bevezetett „hadiállapot” (*Stan wojenny*) meghonosodott magyar terminológiája a „szükségállapot”, eredetét Berecz János – akkoriban az MSZMP KB külügyi osztályának vezetője, azzal magyarázta, hogy a magyar pártvezetés nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy Lengyelországban valóban „hadiállapot” alakult ki a hatalom és a társadalom között, bár a helyzet valójában ez volt. Lásd TISCHLER János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül” Lengyel–magyar közelmúlt.* Jelenkor–1956-os Intézet, Pécs–Budapest, 2003. 237–238. Ezzel együtt a lengyel eredetinek, az ország katonai irányítás alá kerülésének jobb fordítása az „ostromállapot”.

²⁷ Eisler néhány évvel ezelőtt írta meg részletesen, dokumentumokkal alátámasztva az 1968-as lengyelországi eseményeket: Jerzy EISLER: *Polski rok 1968.* Seria „Monografie”. Tom 22. IPN, Warszawa, 2006.

fogható jelének tartja az 1970. december 18-án este a LEMP vezetőinek címzett levelet, amelyben a szovjet vezetők szó szerint nem kérték ugyan Gomulka leváltását, és nem is nevezték meg a számukra megfelelő utódot, de a LEMP vezetésében mindenki tudta, hogy mi a teendő ezután.

Másképpen alakultak a dolgok 1976-ban. Gierek – aki, mint láttuk, a szovjetek jóváhagyásával lett a lengyel párt vezetője – éppen a szovjet kéressel szembe menve, radikális áremelésre szánta el magát. A szovjeteknek két nyomós érveük volt annak elkerülésére. Egyfelől éppen június végén tartották Berlinben az európai munkás- és kommunista pártok konferenciáját, másfelől a hat évvel korábbi drámai események emléke. A lengyel vezetés azonban eltökélt volt, ám a tiltakozásként kirobbant sztrájkok után csak az áremelések azonnali visszavonása és a brutális rendőri fellépés mentette meg. Berlinben Brezsnyev négy szemközt találkozott Gierekkel, és figyelmeztette, a jövőben semmilyen áremelést nem hajthat végre: „Az egyetlen, ami önöknek marad, csillapítani a helyzetet.”²⁸

A Kreml egyetlen kívánsága továbbra is a „rend” fenntartása maradt. Az újabb lengyel válság idején (1980–81) már az első pillanattól kezdve ezt követelték. Azt gyakorlatilag senki nem kérdőjelezi meg, hogy az 1980–81-es lengyel válság idején erőteljes szovjet presszió alá került egész Lengyelország. És ezt nem csak a vezetők érezték így, hanem a Szolidaritás mértékadó vezetői is. A párt irányítói számára evidens volt, hogy a „rendet” helyre kell állítani, az ellenzék számára pedig nem volt kérdéses, hogy nem léphetnek át bizonyos határokat. A hadiállapot bevezetésével végül átmenetileg „megoldódott” a krízis. A lengyel történészek végtelen vitát folytatnak arról, hogy a hadiállapot bevezetése szükséges volt-e, és ezzel megmentették-e Lengyelországot a szovjet katonai inváziótól, vagy csupán Wojciech Jaruzelski és köre akarta a saját hatalmát meghosszabbítani.²⁹ A szuverenitás kérdésénél maradvagyértelmű, hogy a döntés a hadiállapotról nem volt független Moszk-

²⁸ Az 1976-os válság előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről részletes monográfia született: Paweł SASANKA: *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*. IPN, Warszawa, 2006.

²⁹ A kérdéssel legrészletesebben Paczkowski foglalkozott, lásd Andrzej PACZKOWSKI: *Druga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy lipeca 1980–styczeń 1982*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2002. Megállapította, hogy a hadiállapot bevezetésének terve már 1980 augusztusától kezdve napirenden volt. A szovjetek a kezdettől tudtak a lengyel vezetők terveiről és erős nyomást gyakoroltak rájuk. Véleménye szerint, ha a lengyelek által kihirdetett hadiállapot sikertelen lett volna, akkor nem elképzelhetetlen, hogy a szovjet hadsereg segítséget nyújtott volna Jaruzelskinek. E nézetet számos lengyel történész osztja anélkül, hogy bármilyen dokumentummal alá tudnák támasztani. A hadiállapottal kapcsolatos kutatások összegzését tartalmazza a Nemzeti Emlékezet Hivatala (IPN) munkatársai által összeállított anyag: *Stan Wojenny w Polsce. Stan badań*. IPN, Warszawa, 2001. A hadiállapottal kapcsolatban kiemelkedő jelentő-

va akaratától, sőt azzal teljesen összhangban történt, de a végső döntést a lengyel állam vezetői maguk hozták meg.

Andrzej Friszke nagy ívű monográfiájában megfordította ezt a kérdést. Tézise szerint a lengyel kommunista rendszert a szerint kell megítélni, hogy mit tudott elérni a kényszerű függőség határain belül, mennyire volt képes az autonómiát szélesíteni, vagy csupán konzerválta a fennálló viszonyokat, esetleg maga is az „integrációra” és a szabadság szűkítésére törekedett?³⁰ Ebben a kontextusban mutatja be a hatalom és a társadalom viszonyát is, amiről később még lesz szó. A szuverenitás mértékének kérdésével kapcsolatban Friszke szerint fontos hangsúlyozni az úgynevezett „realisták” vagy „liberálisok” (Paczkowski inkább a „reformerek” kifejezést ajánlja) pozitív szerepét a pártban. Ők krízishelyzetekben mindig fontos szerepet játszottak a hatalom és a társadalom közötti feszültségek enyhítésében. Így volt ez 1956-ban és 1980–81-ben is. Az újra és újra elmélyülő válságokban a társadalmi nyomás következtében általában megnőtt a szerepük. Tevékenységük a rendszer korrekciójára irányult, ami az állam szuverenitásának a növelését eredményezte volna. A „realisták” általában háttérbe szorultak, tagadhatatlan érdemük azonban – Friszke szerint –, hogy 1956 októberében Moszkvával szemben számos egyedülálló eredményt ért el a lengyel vezetés, mint például a kollektivizálás leállítása, a vallási és az ideológiai szabadság engedélyezése. A „realistáknak” volt köszönhető az 1980 augusztusában aláírt Gdański Megállapodás a munkások és a kormány között, amely egész Kelet-Európában egyedülálló módon lehetővé tette a párttól független, szabad szakszervezetek létrehozását, amit Moszkva élesen kritizált is.³¹ Azzal sem ért egyet, hogy a Szolidaritás meg akarta dönteni a rendszert. Azt hangsúlyozza, hogy valóban volt ilyen törekvés (egy a sok közül), de az egész mozgalom inkább a rendszer korrekciójára törekedett. Ezzel szemben a politikai bizottság határozataiból nem derül ki, hogy 1980–81 folyamán lettek volna mélyreható reformgondolatok a vezetés körében. A Gdański Megállapodás inkább a feszültség feloldásának eszköze volt, mintsem valami mély rendszerkorrekció első

ségű összeállítás született az egykori aktív lengyel, szovjet és amerikai politikusok és katonák részvételével megrendezett nemzetközi konferenciáról: *Wejdą nie wejdą. Polska 1980–1982: wewnętrzny kryzys, międzynarodowe uwarunkowania. Konferencja w Jachrance 8–10 listopada 1997.* Aneks, Warszawa, 1999.

³⁰ Andrzej FRISZKE: *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989.* Iskry, Warszawa, 2003. A könyv magyar nyelvű recenzióját lásd TISCHLER János: Újabb megközelítések. Monográfia Lengyelország 1939–1989 közötti történetéről. In: *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban, XII.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 313–317.

³¹ Polityka wobec historii. I. m. 2001. 42–44.

lépése. Ha összevetjük Eisler korábban tárgyalt megállapításait Friszke téziseivel, akkor szembeűnő, hogy 1981 decemberében sem a szuverenitás teljes hiánya miatt „kellett” a hatalomnak (Jaruzelski tábornoknak) bevezetni a hadiállapotot,³² hanem többek között azért, mert ekkor a „realisták” („liberálisok”, „reformerek”) nem jutottak szóhoz a párt legfelsőbb vezetésében.³³

Számos történész hangsúlybeli eltérésekkel, de osztja a fenti nézeteket. Jerzy Holzer a saját döntések nagyobb szabadságát emeli ki az ötvenhat utáni időszakban, Wiesław Władysław pedig határozottan állítja, hogy minden stratégiai döntés Varsóban született meg 1956 és 1989 között. Andrzej Walicki és Krystyna Kersten más megközelítéssel, de hasonló következtetésre jutott. Walicki tiltakozik a „szovjet okkupáció” meghatározás ellen, Kersten pedig amellet érvel, hogy az állam meg lehet fosztva függetlenségétől, mégis megőrizheti a szuverenitás jegyeit. A szuverenitás határa természetesen változhat a különböző történelmi periódusokban. Éppen ezért nem érthetjük meg az egész korszak történetét anélkül, hogy ne ismernénk a Szovjetuniótól való függőség mechanizmusát – hangsúlyozta Kersten.

Jadwiga Staniszkis – az egyik legelismertebb lengyel szociológus – a Szovjetuniótól való függés három tényezőjét különítette el. Először az izoláció (elszigetelés), majd a szovjet gazdasági modell rákényszerítése az országra, végül pedig a függőség intézményesítése következett.³⁴ Lengyelországban négy ciklust különböztetett meg. 1947 és 1953 között a Szovjetunió, katonai potenciáljára támaszkodva, olyan termelési struktúrákat kényszerített a Jaltában és Potsdamban, Nyugat-Európától elszakított Lengyelországra, amelyek kizárólag a szovjet gazdasági érdekeket szolgálták. A második és a harmadik ciklusban (a hatvanas, majd a hetvenes években) a „birodalmi kötelek” három szervezeti szegmensből álltak. A KGST mint integrációs szervezet két feladatot látott el: egyrészt az izolációs funkciót, másrészt az adminisztrációs és kommunikációs funkciót, Moszkva ezen keresztül nyomást gyakorolhatott a tőle függő államokra. A termelési koordináció szintén a függést erősítette. Ennek

³² Ha Carl Schmidt híres téziséét figyelembe vesszük, akkor a hadiállapot bevezetéséről szóló lengyel döntés éppen a szuverenitás jele: „Szuverenitás az, aki a kivételes állapotról [Ausnahmestandard] dönt.” Lásd *Politikai teológia*. ELTE ÁJTK Tempus, Budapest, 1992.

³³ Érdemes megjegyezni, hogy a rendszerváltás előtt az ellenzékhez kötődő Friszke és a párthoz szorosan kapcsolódó Wiatr álláspontja között alig van különbség e kérdésben. A legnagyobb eltérés a hadiállapot bevezetése körül érzékelhető, itt Wiatr egyértelműen amellet érvel, hogy semmilyen alternatívája nem volt a hatalomnak, ha el akarta kerülni a polgárháborút és a szovjet beavatkozást.

³⁴ Jadwiga STANISZKIS: *Ontologia socjalizmu*. DANTE, Kraków–Nowy Sącz, 2006. 89.

célja a széles értelemben vett fegyvergyártás támogatása volt. (1981–1983 között Lengyelországban 1371 gyár tartozott a hadiiparhoz.) Végül a szovjet követség kereskedelmi tanácsosának irodája – mint a közvetlen nyomásgyakorlás intézménye – befolyásolta az egyes kereskedelmi tranzakciókat (például a vásárolni kívánt nyugati technológia kiválasztásában). A negyedik ciklus a nyolcvanas éveket fogja át, amikor a korábbi módszereket, vagyis az állami termelés és beruházások irányítását felváltotta az egyes ipari vállalatok szubvencionálása. Szovjet részről ez azt jelentette, hogy azokkal a lengyel vállalatokkal kötöttek külön szerződéseket, amelyek a szovjet gazdaság számára kiemelten fontosak voltak.³⁵

Staniszksis szerint a függőség dinamikája és formái a korszakban változtak, de a lényege mindvégig abban állt, hogy a Szovjetunió által Lengyelországra kényszerített gazdasági modell (a tulajdonformáktól a beruházások arányán át a termelési módszerekig) rendkívül energia- és nyersanyagigényes volt. A lengyel–szovjet kereskedelmi mérleg deficitje (lengyel szempontból) pedig éppen a Szovjetuniótól importált nagy mennyiségű energia és nyersanyag miatt keletkezett. Ez a függés végső soron meggátolta a gazdasági átalakítást és a reformok bevezetését. Ráadásul az energiával történő zsarolással a Szovjetunió kikényszerítette a számára szükséges termékek gyártását Lengyelországban (specializáció, izoláció). A szovjetek által megvalósított gazdasági modell számos kereskedelmi érdeket eleve kizárt, így a lengyel termékek versenyképtelenek voltak a kapitalista piacon (kivétel képezett például a szén), és ez „önizolációhoz” vezetett. A nyugati hitelekből vásárolt modern technológia sem lazított a függőségen, hiszen annak kiválasztása gyakran a szovjet érdekeknek megfelelően történt, ráadásul Moszkva meglehetősen rosszalotta Lengyelország nyugati eladósodását. A szociológus szerint a függőség kérdése elsősorban gazdasági jellegű volt, és természetesen hatott a politikára is.

Totalitáriánus volt-e a rendszer?

A szuverenitás kérdéséhez hasonlóan, a rendszer totalitáriánus jellege körül kibontakozott vitában is számos eltérő állásponttal találkozunk. A hetvenes évektől kezdve az ellenzéki körök nyelvhasználatában általánossá vált az meghatározás, hogy az LNK egy totalitáriánus állam. Ezt a meggyőződést erősítette a hadiállapot bevezetése is. Valójában ennek az ellenzéki fogalomhasználatnak nem sok köze volt a Hannah

³⁵ Uo. 90–101., 142–149.

Arendt, Zbigniew Brzeziński vagy Carl Friedrich által felvázolt totalitáriánus modellekhez. Erre először Andrzej Walicki eszmetörténész hívta fel a figyelmet 1990-ben. Később megpróbálta ebből a szempontból elemezni az LNK-t. A totalitáriánus rendszer célja, hogy a terror erejére támaszkodva, a mindent átfogó, expanzív ideológiát minden állampolgár gondolataiba beerőszakolja, majd a polgárokat az ideológia önkéntes harcosaivá változtatja. Walicki szerint ilyen jellemzői a rendszernek legfeljebb a sztálinizmus időszakában voltak. Az 1955–56-os olvadás után erre nem törekedett a rendszer, nem voltak ilyen ambíciói. Éppen ezért az '56 utáni korszakot a „totalitarianizmustól való távolodás” fázisának vagy „posztkommunista autoritarizmusnak” nevezi. De inkább hajlik arra, hogy a „létező szocializmus” kifejezéssel illessék a korszakot, hiszen Walicki szerint *de facto* sohasem létezett kommunizmus Lengyelországban, sőt a „létező szocializmus” nem is közelített a kommunizmushoz, hanem éppen távolodott tőle.³⁶ Itt érdemes megjegyezni, hogy az antikommunista beállítottságú „moralistákat” nem különösebben foglalkoztatják az olyan „részletkérdések”, hogy „kommunizmus” volt-e vagy sem, míg a „teóriaabsztinenciát” valló kutatók egyáltalán nem akarnak belefolyni az ilyen elméleti vitákba. Másrészt a történészek többsége a „párt” meghatározó szerepét hangsúlyozza és nem az „államét”. Így, a Magyarországon használatos „államszocializmus” fogalma³⁷ nem honosodott meg a lengyel szakirodalomban.

Walickihez hasonlóan Eisler is feltette a kérdést, közvetlenül a rendszerváltás után: „Elég gyakran találkozni olyan véleménnyel, hogy a rezsim totalitáriánus volt. De valóban az volt? Vajon a létezésének minden pillanatában az volt? Nem gondolom, hogy így lett volna” – adott rövid választ rögtön a problémára. „A rendszer gazdaságilag nehézkes, igazságtalan, nem hatékony, sőt bizonyos időszakokban bűnöző volt, de szerencsére soha nem volt »modell« kiadású totalitarizmus.”³⁸ Indoklásul azt hozza fel, hogy a totalitáriánus rendszerek egyik jellemzője „a világ, illetve a politikai célok egésze feletti uralkodásra törekvés”. Ezzel szemben például a katolikus egyházat soha nem sikerült teljes mértékben a hatalom alá rendelni. A másik érve az időtényezőt hangsúlyozza. 1956-ig törekedett ugyan a hatalom a totalitásra, de saját omnipotenciája miatt erről kénytelen volt lemondani.³⁹

³⁶ Andrzej FRISZKE, Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001). I. m. 19.

³⁷ Lásd erről részletesen KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter (szerk.): *Államszocializmus (Értelmezések-viták-tanulmányok)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.

³⁸ Jerzy EISLER: *Zarys Dziejów politycznych Polski*. BGW, Warszawa, 1992. 224.

³⁹ Uo. 225.

Tehát mind Walicki, mind pedig Eisler úgy véli, hogy 1956 cezúra volt a lengyel politikai és társadalmi rendszerben, így az azt követő szakaszt „poszttotalitáriánusnak” vagy a „létező szocializmus nem kommunista változatának” (Walicki) tartják. Walicki azt is kiemeli, hogy 1956 után a „fokozatos detotalizálás” és a „létező szocializmus lengyel kiadásának valódi dekomunizálásának” szemtanúi lehetünk.⁴⁰

Andrzej Paczkowski és Krystyna Kersten eltérő álláspontot képviselve, de egyetértenek abban, hogy a rendszer meghatározó jellemzői közé tartozott a párt monopolhelyezete a politikában, a gazdaság feletti pártellenőrzés és a társadalom feletti rendőri kontroll. Kiemelik 1956 cezúra jellegét, de nem gondolják azt, hogy az valami új, immár autoriter jellegű rendszer kezdete lenne. Inkább átmenetként értelmezik az októberi eseményeket, ahol jelentős változások történtek a rendszert illetően.⁴¹

Paczkowski tézise szerint igaz, hogy a hatalomkoncentráció politikai, gazdasági és információs téren 1949-re lezárult, a politikai stratégia és taktika változásai ellenére a „kommunista párt monopóliumának elve” azonban a rendszer bukásáig érvényben volt. 1953-ig „az volt az általánossá tett rémuralmi rendszer egyik fő célja, hogy a tartós félelem érzetét hintse el, hogy kedvezzen a besúgásnak, és így darabokra törje a társadalmat”. Mégis „csak 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusa és Bierut halála után kezdődött az igazi »olvasás«”.⁴² Az 1956 utáni korszakot a totalitarizmus egyik variánsának tekinti: a „létező szocializmus” egyenlő a „terror nélküli sztálinizmussal”. Véleménye szerint a párt egészen 1980-ig törekedett arra, hogy a társadalmat alávesse és adaptálja a rendszerbe. De a hadiállapot bevezetése után – a katonai törvénykezés, a kijárási tilalom, a cenzúra és a tízezres méretet öltő internálások ellenére – „a rendszer már nagyon messze volt sztálinista kezdeteitől”.⁴³

Kersten – némiképp eltérően a többiektől – azt állítja, hogy noha a totalitarizmus soha nem érte el a csúcspontját Lengyelországban, de „az ideológiai, politikai, gazdasági fegyelmet gyengítő tendenciák” mégsem forgatták fel a rendszer alapjait, vagyis a korábbi totalitáriánus keretek megmaradtak.⁴⁴ A kommunisták 1956 után lemondtak a „lengyel lélek” átformálásának tervéről, és a következő 35 évben folyamatosan csökkent a totális kontroll.

⁴⁰ Idézi: Rafal STOBIECKI: *Historiografia PRL*. I. m. 318.

⁴¹ Andrzej FRISZKE: Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001). I. m. 20–21.

⁴² Andrzej PACZKOWSKI: Lengyelország, 1944–1989: az elnyomás rendszere. In: Stéphane COURTOIS (szerk.): *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000. 391–392.

⁴³ Uo. 399. Ez a személet jelen van a szerző magyarul is megjelent monográfiájában is: Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

⁴⁴ Idézi: Rafal STOBIECKI, *Historiografia PRL*. I. m. 319.

Antoni Dudek és Tomasz Strzembosz sokkal határozottabban képviseli – mint szó volt róla – azt a tézist, hogy Lengyelországban 1939–1989 között végig totalitáriánus rendszer létezett. Dudek az erkölcsi megfontolások és az új rendszer védelme mellett azt az érvet hozza fel, hogy nem kell szigorúan csak a sztálinizmus idején kialakult rendszert azonosítani a totalitarizmussal. Számos változást végrehajthattak Sztálin halála után, de a rendszer lényeges elemei megmaradtak. A krakkói történész „totalitáriánus tendenciáról” beszél, amely azt jelentette, hogy a párt folyamatosan arra törekedett, hogy az állam totalitáriánus legyen. Azzal érvelt, hogy a totalitarizmus nem csak a terrorban nyilvánulhat meg, hanem például a kultúrába és a gazdaságba való állami beavatkozás mértékében is. Vagy a társadalmi szervezetek feletti kontrollban. Így Jaruzelski Lengyelországa inkább volt totalitáriánus, mint Franco Spanyolországáé.⁴⁵

Kissé cizelláltabb megfogalmazásban, de hasonlóan érvel Paweł Machciewicz, a Nemzeti Emlékezet Hivatala Közoktatási Irodájának igazgatója, aki szerint 1947–1949 között szovjet mintára az élet minden területén kiépült a totalitáriánus rendszer Lengyelországban. 1956 után megkezdődött a rendszer detotalitarizálása, ugyanakkor nem csak a „totalitáriánus tendenciák” maradtak meg, hanem a korábbi struktúrák is. Hangsúlyozza azt is, hogy jelentős különbséget lát a Lengyelországban kialakult „poszttotalitáriánus rendszer” és a „klasszikus autoriter” rendszerek között. A hatalom társadalom feletti kontrollja jóval nagyobb volt Lengyelországban még a nyolcvanas években is, mint például Franco Spanyolországában. A korábbi struktúrák éltek még akkor is, ha nem is használták azokat folyamatosan. Paczkowski ezt kiegészítve adatokkal érzékeltette a társadalom feletti kontroll mértékét. Megállapította, hogy a két világháború között a politikai rendőrség nem egészen kétezres funkcionáriust alkalmazott, (a rendőrség 35 000 főt tett ki) számos irredenta kisebbséggel (a pár milliós ukrán lakossággal), az illegális kommunista párttal, két ellenséges nagyhatalommal körülvéve. Ezzel szemben a hetvenes évek közepén az illegális ellenzék mindössze néhány ezer (1500–4000) aktivistával és szimpatizánssal rendelkezett, semmilyen szabotázsakciót nem hajtottak végre, és a „legsúlyosabb” cselekedeteik kimerültek a szórólaposztásban. De a politikai rendőrség ebben az időszakban több mint 20 000 funkcionárius alkalmazott, valamint a hatalom rendelkezésére álltak a ZOMO és a Visztula-menti Egységek.⁴⁶

⁴⁵ Czym była PRL? I. m. 1996. 116.

⁴⁶ Polityka wobec historii, I. m. 2001. 49–50. ZOMO – Polgári Rendőrség Gépesített Egységei. 1956-ban hozták létre a demonstrációk, sztrájkok és egyéb megmozdulások pacifikálására. Visztula menti Egység-

Andrzej Friszke, aki többek között megírta a lengyel ellenzék történetének nagymonográfiáját, eltérő véleményt fogalmazott meg. Nagy jelentőséget tulajdonít a szervezett és szisztematikus ellenállás különböző formáinak, melyek gyengítették a rendszer totalitáriánus jegyeit, létrehozták a független gondolkodás terheit, politikai koncepciókat alakítottak ki. Ezek közül jó néhány utat mutatott a demokrácia és a pluralizmus irányába, vagy kidolgozták a polgári elégedetlenség mintáit. Ennek következtében a hatalom folyamatosan gyengült, megtört az információk feletti monopóliuma, csökkent a félelem mértéke, egyes társadalmi csoportok fokozatosan szuverénvé váltak, és mindez végül egy demokratikus elit kialakulásához vezetett. Az ellenzéki csoportok gondolatai később megjelentek a Szolidaritás céljai között is.⁴⁷ Az ellenzéki alternatívák mellett meg kell említeni a katolikus egyház tevékenységét is. Külön tanulmányt igényelne az egyház és a párt viszonyáról született munkák bemutatása, itt most csupán azt emelném ki, hogy minden alkalmazkodás ellenére a katolikus egyház egy, a hivatalos marxista–leninista ideológiától alapjában elérő erkölcsi és társadalmi tanítást, végső soron egy teljesen más alapokon nyugvó rendszert kínált az embereknek. A vallási élet megnyilvánulásai, a vallásszabadság érdekében való fellépés a rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás megnyilvánulásává váltak. A zarándoklatok, a lelkipásztorok tevékenysége, a cserkészzet, majd később II. János Pál pápa lengyelországi látogatásai (1979, 1983, 1987) mind azt bizonyították, hogy hiába léteznek a korábbi totalitáriánus struktúrák, a hatalom nem tud, vagy nem akar velük élni a társadalommal szemben.⁴⁸

A hatalom és a társadalom

Az utóbbi évek kutatásai két fő kérdésre összpontosulnak. A történészek egyrészt vizsgálják az uralkodó társadalmi-politikai rendszerrel szembeni társadalmi magatartást, illetve a hatalommal szembeni különböző formájú ellenállásokat (gyakorlati cselekvést).⁴⁹ Másrészt egye in-

gek – A belügyminisztérium alá tartozó belbiztonsági egységek. Szervezeti elődje a Belbiztonsági Egység feladata volt 1944 és 1947 között a társadalmi ellenállás leverése és az új rendszer kiépítésének biztosítása. Később részt vett 1956 júniusában a poznańi felkelés leverésében is.

⁴⁷ Andrzej FRISZKE: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1989*. Aneks, Londyn, 1994.

⁴⁸ A teljesség igénye nélkül néhány, az utóbbi években megjelent tudományos munka a katolikus egyház és a hatalom kapcsolatáról: Antoni DUDEK–Ryszard GRYZ: *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków, Znak, 2003; Jan ŻARYN: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*. Neriton, Warszawa, 2003.

⁴⁹ Rafał STOBIECKI: *Historiografia PRL*. I. m. 324–325.

kább előtérbe kerül a hatalom viszonya a társadalomhoz, szoros összefüggésben az állambiztonsági szolgálat tevékenységével.

A hatalom fogalma eléggé egyértelmű volt már a rendszerváltás előtt is: egy olyan „*bürokratikus politikai elit*”, amely rendelkezik az egész társadalom életét érintő politikai és gazdasági döntések jogaival. De felmerült a kérdés, hogy mit nevezünk ellenzéknek? A vita Friszke könyve után bontakozott ki szakmai berkekben, majd a nyilvánosság előtt. Kiderült, hogy a történészek véleménye erősen megoszlik az „ellenzék” fogalma tekintetében.

A társadalom viszonya a hatalomhoz

Friszke *Politikai ellenzék az LNK-ban 1945–1980* című monográfiájában a hatalommal szemben két alapvető csoportkategóriát határozott meg. Az „*ellenállás*” (*opór*) „spontán, nem szervezett és a rákényszerített politikai, ideológiai renddel nem szembenálló, gyakran a tradicionális értékek védelmével összekapcsolódó” jelenség, míg a „*politikai ellenzék*” (*opozycja polityczna*) „tudatosan megtervezett, bizonyos programra támaszkodó szervezeti vagy intellektuális tevékenység, amely a rendszer megdöntésére vagy a párt monopolhatalmának korlátozására és a társadalom szubjektivitásának visszaszerzésére irányul”.⁵⁰ A könyv csak a „politikai ellenzék” kategóriájába sorolható jelenségeket tárgyalja. E tekintetben nem választja külön az 1945–1955 között létező „földalatti” mozgalmat, a Mikołajczyk vezette „legális ellenzékétől”, s éppúgy ide érti az 1956 után működő párton belüli „revizionistákat”, „liberálisokat”, a parlamentben megtúrt katolikus szervezetet („Znak-csoport”), a hatvanas években tevékenykedő „lázadó fiatalokat”, ahogy a hetvenes évek egymástól ideológiailag is különböző nyíltan ellenzéki szervezeteit (KOR, ROPCiO), a „független értelmiségieket” és az évtized végén intézményesülő „társadalmi mozgalmakat” (diákok, munkások és a parasztok szervezeteit).

Friszke tipológiájának lehangosabb bírálójaként a moralista Strzembosz lépett fel,⁵¹ aki nem csak szegényesnek nevezte e felosztást, de szerinte a „kommunista rendszerrel szembeni ellenkezéseknek még csak a kis részét sem foglalja magában”. Bevezetésre javasolja az „*ellenkezés*”

⁵⁰ Andrzej FRISZKE: *Opozycja polityczna w PRL*. I. m. 5.

⁵¹ Tomasz STRZEMBOSZ: *Polacy w PRL: sprzeciw, opozycja, opór*. (Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym.) *Arcana*, 2000/5. 121–141.

(*sprzeciw*) fogalmát, amelyet két egészen más kategóriára osztott fel. Egyfelől a hatalom közvetlen megdöntésére irányuló tevékenységi formákat emeli ki, mint a „fegyveres harc”, illetve a „hatalom megdöntésére törekvő politikai ellenzék”, de adott esetben a tömeges társadalmi-politikai mozgalmakat, a tömegdemonstrációkat és a sztrájkokat is ide sorolja. Másfelől olyan intézmények tartozhatnak az „ellenkezés” fogalma alá, amelyek „nem törekednek közvetlenül a rendszer megváltoztatására, de önmagukban tartalmazzák a rendszerrel szembeni ellenkezést, azaz felkészítenek és lehetővé teszik a változást az emberek teljesen más elvek szerinti nevelésén keresztül”. Ilyenek a keresztény egyházak, a keresztény ifjúsági szervezetek és a cserkészlet. Ezen intézményi kereteken kívül létezhetett még „aktív és passzív erkölcsi ellenállás” vagy „gazdasági jellegű ellenállás”, mint a tévesekbe való belépés megtagadása, a termés elrejtése, a feketemunka vagy az adó be nem fizetése. Szerinte ezeknek az ellenállási formáknak köszönhető a magántulajdonon alapuló mezőgazdaság fennmaradása. Megkülönbözteti a rendszeren belüli és a rendszeren kívüli politikai ellenzéket. Szembeállította a „rossz, idegen, totalitáriánus hatalmat” a „jó, de rab társadalommal”. A lengyel népi tradíciókat erősen eltúlozva arra a vitatható megállapításra jutott, hogy sem a párton belüli „revizionisták”, sem a hatalom által eltűrt katolikus körök („Znak-csoport”, vagy a *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilap), nem tartoznak az ellenzék körébe. Szerinte ezek soha nem fogalmaztak meg tudatosan olyan programot, amely a rendszer megdöntésére vagy reformjára irányult. De nem tartja valódi ellenzékinek a párton belüli liberálisokat és revizionistákat sem, éppen úgy, ahogy a pártonkívüli KOR-t sem, hiszen azok – állítja Strzembosz – csupán a hatalom „engedélyével” létezhettek. Véleménye szerint az igazi ellenzék a cserkészlet, a Ruch Światło-Życie (*oazy*) katolikus szervezet és a lelkipásztorkodás volt. A lelkipásztori akadémiákból nőtt ki később a Fialat Lengyelország Mozgalma nevű szervezet is.

Friszke – válaszában⁵² – arra hívta fel a figyelmet, hogy hibás az a megközelítés, hogy a Strzembosz által felsorolt szervezetek és folyóiratok nem törekedtek a reformokra vagy a LEMP monopolhatalmának a megtörésére. Sőt, éppen e körök tevékenységének köszönhető, hogy később működhetek a cserkészlet és az egyéb egyházhoz köthető szervezetek is. Hasonlóan fontos szerepet tulajdonít ebben a revizionistáknak és liberálisoknak, amit még az emigráció is elismert a párizsi *Kultura* hasábjain.

⁵² Andrzej FRISZKE: Odpowiedź prof. Tomaszowi Strzemboszu. *Arcana*, 2001/2. 75–80.

Az 1956–57-es tevékenységük folytán kezdődött meg a monopolisztikus rendszer erodálódása. Friszke azért is bírálja kritikuskát, mert az nem veszi figyelembe, hogy a gyakran változó nemzetközi helyzet is befolyásolta és meghatározta a lehetséges változások határait. Többek között minden ellenzéki szeme előtt ott lebegett az ötvenhatos magyar események rémképe is.

Strzembosz viszontválaszában⁵³ kitartott eredeti álláspontja mellett, és azt hangoztatta, hogy csak azok tekinthetők ellenzéknek, akik felvetették az állam szuverenitása hiányának kérdését és semmilyen kötődésük nem volt a párthoz.

A két történész között kialakult vitába bekapcsolódván mások is kifejtették nézeteiket az *Arcana* folyóirat ankétján.⁵⁴ Dudek véleménye szerint nem lehet pontosan és minden kétséget kizáróan és világosan kijelölni a határokat a kommunista rendszerrel szemben álló társadalmi mozgalmak és az ilyen jelleggel nem bírók között. Minden olyan tevékenységet ellenzékinek tekint, amely a rendszerrel szemben állt. Krzysztof Łabędź egyetértett Strzemboszsal abban, hogy a „politikai ellenzék” fogalmát kizárólag olyan szervezett tevékenységekre kellene használni, amelyek a rendszer megváltoztatására, illetve a kommunista párt hatalmától való megfosztására irányultak. Ő sem sorolja az ellenzékhez a párt belső reformereit. Másrészt jogosnak tartotta azt a Strzemboszsal szemben megfogalmazott kritikát, hogy az általa „független vagy autonóm szervezeteknek” nevezett társadalmi és egyházi „intézmények” léte önellentmondásban van Strzembosz másik tézisével, mely szerint a lengyel állam az egész korszak alatt totalitáriánus volt. Hiszen a totalitáriánus rendszer sajátossága, hogy az akarata nélkül semmilyen „ellenzéki” mozgalom nem létezhet. Paczkowski a fogalmaknak nem tulajdonított akkora jelentőséget, hiszen e csoportok nem a céljaikban, hanem az eszközhasználatukban különböztek csupán egymástól. Cáfolta Strzemboszt, hogy a cserkészlet vagy az egyház „jobban” ellenzéki lett volna, mint például a KOR. Azok létét éppen úgy „tolerálta” a hatalom, mint a hetvenes évek ellenzéki szervezeteit. A többséggel ellentétben mindössze két periódusra alkalmazza az „ellenzék” mint cselekvési forma fogalmát: az 1944/45–1947 közötti évekre, illetve az 1980-tól kezdődő időszakra. Ekkor léteztek olyan tömegszervezetek, amelyek alternatívát kínáltak a hatalommal szemben. Az ellenzék definícióinak fontosságával szemben inkább a társadalom hatalommal szembeni különböző magatartásformáinak változásait

⁵³ Tomasz STRZEMBOSZ: W odpowiedzi p. doc. Andrzejowi Friszke. *Arcana*, 2001/2. 81–84.

⁵⁴ Sprzeciw, opozycja, opór w PRL – ankieta historyczna. *Arcana*, 2001/2. 40–74.

hangsúlyozza. Ezt a *Nácizmus és a kommunizmus a lengyelek tapasztalataiban és emlékezetében* című előadásában négy fogalommal próbálta leírni – az „ellenállás” (*opór*), az „alkalmazkodás” (*adaptacja*), az „elfogadás” (*akceptacja*) és a „megerősítés” (*afirmacja*). Véleménye szerint az „ellenállás” a háború utáni évekre volt jellemző, amikor az 1946-os népszavazás (valódi) eredménye bizonyította, hogy a lengyel társadalom csupán egynegyed része állt a hatalom oldalán.⁵⁵ Az ötvenes éveket már az „elfogadás” időszakának tartja, amikor a társadalom jelentős része a kommunista ideológia hatása alá került. 1956 után a rendszer „elfogadása” és a „megerősítése” egyaránt dominált.⁵⁶ Jerzy Holzer hasonlóan látja a társadalmi viselkedésformákat. Míg 1956 előtt a kommunista ideológia hatással volt a lakosság egy részére, addig 1956 után az ideológia jelentősége csökkent. A lakosság széles rétegei a kommunizmust pragmatizmusból éppúgy elfogadták, mint a szovjet patrónus létét.⁵⁷ E pragmatizmus két forrásból táplálkozott. Egyfelől ott állt az 1956-os magyar forradalom leverésének emléke, hisz sem a lengyel pártvezetés, sem a társadalom – érthetően – nem akarta, hogy a szovjet intervenció Lengyelországban is bekövetkezzen. Másfelől, a német fenyegetettség állandó „jelenléte”. Gomulka meggyőződéssel hitte és hirdette, hogy az ország nyugati határait csak a Szovjetunió garantálhatja.⁵⁸ Hozzájuk hasonlóan Eisler is inkább arra figyelmeztet, hogy a társadalom a hatalommal a különböző időszakokban hol „alkalmazkodó” (*przystosowanie*), hol pedig „együttműködő” (*współuczestnictwo*) volt.⁵⁹

Łukasz Kamiński állásfoglalása szerint az „ellenzék” mint általános kategória nem helyes. Inkább használatos lenne az „ellenállás” (*opór*) vagy „ellenkezés” (*sprzeciw*). És ezt a fogalmat lehet felosztani „politikai ellenzékre” és „társadalmi ellenállásra”. Tehát lényegében Friszke konstrukcióját fogadja el. De hangsúlyozza, hogy ebben a rendszerben nem helyezhető el az egyház vagy a cserkészet, hiszen ezen intézmények nem is törekedtek soha sem a rendszer megváltoztatására, sem a reformjára. Igaz a hatalomnak kényelmetlen volt a létük. Kamiński a lengyel munkások hatalommal szembeni attitűdjét is vizsgálta, amelyben 1980

⁵⁵ 1946. június 30-án három kérdésben tartottak népszavazást. A kommunista párt a három igen győzelme esetén könyvelhette volna el a társadalom többségének támogatását. Így azonban csupán a jogosultak 27 százaléka voksolt. Az eredményeket meghamisították. Lásd Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad*. I. m. 1997. 131–132.

⁵⁶ Idézi Andrzej FRISZKE: *Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001)*. I. m. 24.

⁵⁷ Jerzy HOLZER: *Polska i Europa „w Polsce czyli nigdzie?”* Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, 2008. 91.

⁵⁸ Uo. 90–91.

⁵⁹ *Sprzeciw, opozycja, opór w PRL – anketa historyczna*. I. m. 2001. 55.

augusztusáig több fordulópontot vélt felfedezni. A korszak alatt az „ellenállás” (*opór*), az „alkalmazkodás” (*przystosowanie*), illetve a „részvétel” (*zaangażowanie*) különböző magatartásformái keveredtek, váltakoztak.⁶⁰ 1945 és 1948 között a rendszer elutasítása volt a domináns, jelentős szerepet játszott a patriotizmus az idegen hatalommal szemben. Az ötvenes évek sztálinista időszakában több tényező megváltozott. Az erős propaganda, illetve a biztonsági szolgálatok hatásos működése eredményeként a rendszer „kikényszerített elfogadása” dominált. Ehhez hozzájárul, hogy megváltozott a munkásosztály szerkezete is. A megsokszorozódott munkásság döntő többsége néhány évvel korábban még paraszti sorban élt, az újonnan munkássá vált falusiaknál gyengébbek voltak a tradicionális munkáskötelékek, körükben erősebb tudott lenni a párt befolyása. 1956-ban a munkásság többsége újra elvetette a fennálló rendszert. Megjelentek a szovjetellenes jelszavak is: Poznańban a munkásokra tüzelő katonákról elterjedt a hír, hogy azok szovjetek lengyel egyenruhában. Ezután követelték az ország demokratizálását és a Szovjetuniótól való függetlenedést.⁶¹ Ugyanakkor kevésbé voltak szervezettek, mint a háború után, így a pacifikálásuk is könnyebb volt az új vezetés számára. Ezt követően azonban az életszínvonal emelkedése miatt a hatvanas évek közepéig a társadalom alkalmazkodott a realitásokhoz. A párt öndicsérő propagandájával élesen szemben álló és egyre jobban érezhető gazdasági krízis, a párt egyre élesebb konfrontációja az egyházzal, valamint a rendszer fokozatos megmerevedése az ellenállás irányába vezette a munkásokat is. 1970 után viszont hasonló volt a munkások viszonya a párthoz, mint az 1956 utáni években. A gazdasági tartalékok és reformok helyett hitelből feljavított életszínvonal meghozta az eredményét, a munkásság újra alkalmazkodott, és sokan el is fogadták a rendszert: a Gierek-féle stabilizáció és az általános eufória a lakosság nagy részében optimizmust keltett. Majd 1976 után újra egyre inkább szembekerültek a párttal.⁶² Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy sohasem a „szocializmust” utasították el a munkások, hanem a fennálló rendszert, a párt hatalmi monopóliumát, vagyis a „létező szocializmust”. A lengyel munkásság mindig a gazdasági helyzet és az életszínvonal alakulása szerint foglalt állást a fennálló rendszerrel kapcsolatban: ez határozta meg, hogy az elfogadás és az elutasítás közötti skálán

⁶⁰ Lukasz KAMIŃSKI: Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja. In: Jarosław NEJA (szerk.): *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*. IPN, Warszawa, 2005. 12.

⁶¹ Lásd bővebben Edmund MAKOWSKI: Poznański czerwiec. I. m. 144.

⁶² Lukasz KAMIŃSKI: Stosunek robotników do władzy 1944–1989. I. m. 15–16.

éppen hol foglalt helyet. A párt természetesen folyamatosan harcolt a munkásosztály bizalmáért. Ha ezt gazdasági eszközökkel nem tudta megszerezni, akkor jelentős szerepet kapott a propaganda. Időnként a munkásság nemzeti érzéseit kihasználva a párt kijátszotta a nacionalista kártyát is. Ha érdekei úgy kívánták, hallgatólagosan a szovjetellenességet is eltúrte. A propaganda másik eleme az értelmiség ellen irányult. A munkásság „természetes” értelmiségellenességét állandóan erősíteni „kellett”, elkerülendő a köztük lévő szövetség létrehozását, a munkásság végleges csatlakozását az ellenzékhez. Ennek legjellegzetesebb példája 1968 márciusában az országos diáktüntetések idején mutatkozott meg. A párt és a központosított szakszervezetek országsszerte munkásgyűléseket szerveztek, ahol elítélték a diákok mozgalmát, gyakran antiszemita jelszavakkal kísérve. Ezek a példák azt mutatják, hogy a munkásság bizonyos periódusokban elfogadta, sőt támogatta a párt hatalmát.

Az apátiából felébredt értelmiség azonban éppen az 1976-os sztrájkok leverése után talált utat a munkássághoz. Ez az ellenzék a '68 előtti revizionistákból és a márciusi diákokból jött létre. A korábbi tapasztalatok miatt ekkor már nem a rendszer megváltoztatását tűzték ki célul. Az új irányzat lényege abban állt, hogy nem a rendszeren belüli intézményekben, hanem azon kívül kell az ellenzéki tevékenységet folytatni.⁶³

A különböző ellenzéki csoportok történetéről ma már könyvtárnyi irodalom szól. Már a rendszerváltás előtt megkezdődött az ellenzék sajtó történetének feldolgozása. Eleinte programjaikat, felhívásaikat és egyéb dokumentumaikat archiválták és adták ki, később interjúk, visszaemlékezések és különböző önreflexiók gazdagították az irodalmat. Ebben élen járt a párizsi *Kultura* című emigráns lap, illetve a londoni székhelyű *Aneks* kiadó, de forrásként számos lengyelországi szamizdat kiadvány is ide sorolható. A rendszerváltás óta ma már „saját” szakirodalma van szinte minden egyes ellenzéki csoportnak, egészen 1956-tól kezdve.⁶⁴

A hatalom viszonya a társadalomhoz

A legtöbb történész tehát az 1976-os évet tekinti a politikai ellenzék megszületése dátumának. Ezzel együtt a hatalom reakciója is megváltozott. Gyakorlatilag lemondtak az ellenzékiekkel szembeni erőszakról,

⁶³ Jerzy HOLZER: *Polska i Europa*. I. m. 102.

⁶⁴ Krzysztof MADEJ: *Opozycja w PRL 1956–1980*. Stan badań. *Pamięć i Sprawiedliwość*. Pismo IPN, 2003/2. 227–251.

és elsődlegesen az egyes csoportok dezintegrálására, illetve a társadalmon belüli izolációjára fektették a hangsúlyt. Természetesen ezen a ponton vetődik fel a megkerülhetetlennek tűnő kérdés: mi volt a szerepe az állambiztonsági szerveknek, milyen mértékben végeztek megfigyelő munkát az ellenzéki körökben, mennyire tudták befolyásolni az ellenzék tevékenységét, és végül meddig terjedt az ügynökhálózat?

2003-ban a Nemzeti Emlékezet Hivatalához tartozó *Pamięć i Sprawiedliwość* című tudományos lap szerkesztősége rendezett kerekasztal-beszélgetést arról, hogy miként viszonyul a hatalom az ellenzékhez. A kiindulópontot Kamiński tanulmánya jelentette, amelyben a belügyi dokumentumok alapján azt állította, hogy 1976–1989 között az ellenzékkel szemben folytatott alapvető módszert az ügynöki munka jelentette. Másrészt bemutatta, hogy mind a belügy, mint a párt legfelsőbb vezetésének az ellenzékkel szembeni magatartása milyen evolúciós folyamaton esett át. Kamiński szerint nem voltak valós fordulópontok, még a hadiállapot bevezetését sem tartja annak. A szolgálatok tették a dolgukat, és alkalmazkodtak az új kihívásokhoz.⁶⁵ Dudek egyenesen irányított ellenzékéről beszél, mint láttuk Strzembosz éppen ezért nem is tartotta ezeket „ellenzéknek”. A hatalom számára ez a taktika volt a legkisebb rossz. Vagyis nem léptek fel erővel a rendszerellenes cselekedetek ellen, hanem megpróbálták irányítani, kanalizálni azokat. Ez a taktika 1980-ban, a Szolidaritás megalakulásával csődöt mondott,⁶⁶ lehetetlenné vált az ellenzék és a társadalom irányítása (*sterowanie*).⁶⁷ A krakkói történész ezzel kapcsolatban felvet néhány kér-

⁶⁵ Łukasz KAMIŃSKI: Władza wobec opozycji 1976–1989. *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2003/2. 9–32, illetve *Opozycja demokratyczna w działaniach władz PRL. Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2003/2. 41.

⁶⁶ Itt jegyzem meg, hogy bár a rendszerváltásban a Szolidaritás jelentősége vitán felül áll, mégsem készült el a mai napig egy a történetét feldolgozó, összefoglaló jellegű monografikus szintézis. Még a rendszerváltás előtt született az egyetlen – levéltári források hiányában –, de kiváló munka Jerzy HOLZER: *„Solidarność” 1980–1981. Geneza i historia*. Krąg, Warszawa, 1984. Szintén a rendszerváltás előtt Szymon JAKUBOWICZ vizsgálta meg a munkásönkormányzás lehetőségeit a Szolidaritás által teremtett új helyzetben: *Bitwa o samorząd 1980–1981*. Aneks, Londyn, 1988. A Szolidaritás 25. évfordulójára készült el egy színes, tudományos alapon álló, de inkább népszerűsítő jellegű kiadvány: Adam BOROWSKI (szerk.): *Droga do niepodległości. „Solidarność” 1980–2005*. Oficyna Wydawnicza Volumen i Komisja Krajowa NSZZ Solidarność, Warszawa, 2005. Ugyanakkor már több kutató felvetette a kérdést, hogy „milyen Szolidaritás-történet kellene írni?”. Az erről szóló fejtegetéseket lásd Marcin KULA: *Ku jakiej syntezie historii? „Solidarnośći”? In: Elżbieta KACZYŃSKA (szerk.): Ku syntezie historii ruchu społecznego (1980–1981). Referaty z konferencji Stowarzyszenia Archiwum Solidarności i Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego*. Stowarzyszenie Archiwum Solidarności Instytut Historyczny, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 2000. 27–44.; Adam LESZCZYŃSKI: *Jaką historię „Solidarności” lat 1980–1981 warto napisać? Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2003/2. 69–78.

⁶⁷ *Opozycja demokratyczna*. I. m. 33. Ezt a nézetet osztja többek között Grzegorz Majchrzak a Belügyminisztérium archívumának volt, az IPN jelenlegi munkatársa is. Adatokkal alátámasztva ez azt jelenti, hogy

dést is, melyet azonnal meg is válaszol. Mi volt az oka a hadiállapot bevezetésének, illetve miért volt ilyen könnyű annak realizálása? A hadiállapot egyik okát éppen abban látja, hogy a hatalom képtelen volt a Szolidaritás-mozgalmat beépíteni a fennálló rendszerbe, és így nem maradt más választása. Korábban szinte egyöntetű volt az a vélemény, hogy a hatalom azért tudta viszonylag könnyen végrehajtani a hadiállapot bevezetését, mert a társadalom kifáradt és megnőtt a rend iránti vágya. Dudek egyre inkább arra hajlik, hogy azért volt könnyű a végrehajtás, mert az operatív ellenőrzés a Szolidaritás felett olyan mértékű volt – műbalhék provokálása, megfigyelések stb. –, hogy nem volt egységes erő az ellenállásra.⁶⁸ Friszke ugyan némileg kisebbnek látja a Biztonsági Szolgálat (SB) szerepét a mozgalomban, s éppen arra hívta fel a vitában a figyelmet, hogy az ellenőrizhetetlenség és az irányíthatatlanság volt az egyik oka a hadiállapot bevezetésének.⁶⁹ Henryk Głębocki – Dudek nézeteihez közel álló történész – is úgy látja, hogy 1981 nyarán Jaruzelski éppen azért helyezte a belügy élére Czesław Kiszczak tábornokot, mert változtatni akartak az ellenzékkel szemben addig alkalmazott taktikán, vagyis keményebben akartak fellépni ellenük.⁷⁰ A régi metódusok sikertelenek voltak az új szituációban, végül a hadiállapot vetett véget e folyamatnak.⁷¹

A Szolidaritás felemelkedését talán éppen azért értékelik a történészek a biztonsági szolgálatok vereségeként, mert a hetvenes években a néhány ezer főből álló ellenzéki mozgalomhoz képest viszonylag sok titkos ügynök (*tajny współpracownik*) dolgozott a szolgálatoknak.⁷² A len-

1981 januárjában a Szolidaritás minden tíz üzemi bizottságára alig egy ügynök jutott. Ráadásul a minőségi besúgókból rendkívül kevés volt. A Szolidaritás 1981 őszén megalakult Országos Bizottságának több mint száz tagja közül mindössze 4 ügynököt sikerült beszervezni. Lásd Co kryją teczkę? In: *Stół bez kantów i inne rozmowy Biuletynu IPN z lat 2003–2005*. IPN, Warszawa, 2008. 303–304.

⁶⁸ Opozycja demokratyczna. I. m. 33.

⁶⁹ Felmerült, hogy a Szolidaritás 1981 őszén megtartott I. Országos Kongresszusán a hatalom ügynöki munkával befolyásolhatta az elnökválasztás végeredményét. Friszke ezt cáfolja, szerinte képtelenség lett volna azt a spontaneitást sem nélkülöző rendezvényt ily módon irányítani, ráadásul Sławomir Cienkiewicz kutatásai alapján elmondható, hogy mindössze 17 ügynök volt a több mint 1000 küldött között. Opozycja demokratyczna. I. m. 49., 52.

⁷⁰ Kiszczak, miután belügyminiszter lett, a szolgálatokat azonnal centralizálta. Megkezdődött a felkészülés a hadiállapot bevezetésére.

⁷¹ Opozycja demokratyczna. I. m. 53. Bár a vitában közvetlenül nem vett részt, de itt érdemes megemlíteni Paczkowski szellemes című monográfiáját a hadiállapotról. A „*lengyel-jaruzelski háború*” címet viselő mű a legalaposabban tárja fel az 1981 decembere és az 1983 júliusa közötti időszakot. Lásd Andrzej PACZKOWSKI: *Wojna polsko–jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13 XII 1981–22 VII 1983*. Prószyński i Ska, Kraków, 2006.

⁷² Az ügynökök száma 1953-ban 85 333 fő, 1960-ban 8720. 1980-ra már 30 899, 1984-ben 69 661, 1989-ben 98 000 fő jelentett a szolgálatoknak. Lásd Tadeusz RuzIKOWSKI: *Tajni współpracownicy pionów opera-*

gyel történészek azonban óvatosan kezelik ezeket a tényeket. A számok inkább a mennyiséget, mint a minőséget mutatják. Sokan – az együttműködés aláírása ellenére – nem jelentettek, vagy használhatatlan információkat szolgáltatottak megbízóiknak. Éppen ezért nem is az ügynökök személyének a nyilvánosságra hozását tartják fontosnak, bár kétségtelenül Magyarországhoz hasonlóan ez tart leginkább érdeklődésre számot.⁷³ Ezzel szemben *A biztonsági szolgálat apparátusa Lengyelországban. A vezető káderek* címmel három kötetben publikálták a szolgálatok vezető beosztásában alkalmazott munkatársainak az adatait.⁷⁴ Másrészt óriási jelentőséget tulajdonítanak a belügyi forrásoknak a korszak egyes részterületeinek kutatásában, mint a különböző ellenzéki mozgalmak, szervezetek és a társadalmi tömegszervezetek tevékenysége, a különböző társadalmi ellenállási formák felkutatása, a politikai emigráció története és a velük szemben végzett politikai tevékenység, a katolikus egyház története, a társadalmi hangulatváltozások alakulásának vizsgálata, a nemzeti kisebbségek magatartása vagy a gazdasági bűncselekmények feltárása, illetve maguknak a szolgálatoknak a története.⁷⁵

A következő kérdés arra vonatkozik, hogy mikor következett be az a pillanat 1981 és 1988 között, amikor a hatalom újra felismerte a kompromisszum szükségességét és a párbeszéd mellett döntött. Annak ellenére, hogy a kapcsolat soha nem szűnt meg a hatalom és az ellenzék között – sőt, a történészek arra is ismernek példákat, hogy együtt is működtek

cynjnych aparatu bezpieczerstwa 1950–1984. *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2003/1. 51–107., illetve *Co kryją teczki?* I. m. 301.

⁷³ Óriási botrányt keltett az elmúlt években Lech Wałęsa „ügynökügye”. A rendszerváltás után többször megvádolták, hogy *Bolek* fedőnéven jelentett a szolgálatoknak. 2008-ban Sławomir Cenckiewicz és Piotr Gontarczyk *A biztonsági szolgálatok és Lech Wałęsa. Adalékok egy biográfiához* címmel jelentette meg az egykori ellenzéki vezérre vonatkozó iratokat. Lásd Sławomir CENCKIEWICZ–Piotr GONTARCZYK: *SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii*. Warszawa, 2008. A szerzők állítása szerint Wałęsát 1970. december 19-én önkéntes alapon szervezték be. 1976. június 19-én regisztrálták ki, mivel megtagadta a további együttműködést.

⁷⁴ Krzysztof SZWAGRZYK (szerk.): *Aparat bezpieczerstwa w Polsce. Kadra kierownicza*. Tom. I, 1944–1956. Warszawa, 2005; Paweł PIOTROWSKI (szerk.): *Aparat bezpieczerstwa w Polsce. Kadra kierownicza*. Tom II, 1956–1975. Warszawa, 2006; Paweł PIOTROWSKI (szerk.): *Aparat bezpieczerstwa w Polsce. Kadra kierownicza*. Tom III, 1975–1990. Warszawa, 2008. Ezt megelőzően szinte minden vajdasági központban „A szolgálatok arcai” címmel kiállítást szerveztek a Nemzeti Emlékezet Hivatal munkatársai a helyi szolgálatok vezetőiről. A kiállítások katalógusait lásd http://ipn.gov.pl/portal/pl/655/TWARZE_BEZPIEKI.html (2009–09–12).

⁷⁵ Andrzej PACZKOWSKI: Archiwa aparatu bezpieczerstwa PRL jako źródło: co już zrobiono, co moż na zbadać. *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN*, 2003/1. 20–21. A szolgálatok működéséről kiemelkedő forrásgyűjteményt adott Cenckiewicz, lásd *Oczami bezpieki: szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczerstwa PRL*, Arcana, Kraków, 2005.

egymással különböző periódusokban –, Kamiński kizárja, hogy 1985 előtt bármilyen komolyan vehető ajánlat érkezett volna a hatalom oldaláról az ellenzék részére. Friszke 1984-re teszi a változás kezdetét, de igazából az 1986-os amnesztiához köti a valódi fordulatot. Dudek a rendszerváltásról írt monográfiáját szintén ezzel az aktussal indítja.⁷⁶ Eisler is 1986-ban látja a fordulatot, ám másképpen veti fel a problémát. Szerinte a hatalom azt kérdezte magától: „Legyőztük a Szolidaritás, de hogyan nyerjük meg magunknak Lengyelországot?” Ennek érdekében pedig megkezdte az ellenzékhez való közeledést.⁷⁷

Modernizáció vagy regresszió?

A rendszer fontos legitimációs tényezői közé tartozott az elmaradott, illetve a háború pusztításaitól sújtott gazdaság fejlesztése, az iparosítás felgyorsítása, a társadalmi struktúrák átalakítása, egyszerűen a modernizáció. A történészek többsége azonban úgy véli, globális összehasonlításban az e területen elért eredmények összességében negatívak. Janusz Kaliński gazdaságtörténész abban látja a sikertelenség okait, hogy az ötvenes években kialakított gazdasági struktúra a háború előtti szovjet gazdasághoz kapcsolódott, és a hadiiparon kívül nem vette figyelembe a világgazdaság modern tendenciáit, melyeket a tudományos-technikai forradalom inspirált.⁷⁸

Egy másik lengyel gazdaságtörténész, Zbigniew Landau pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a háború után valóban gyorsabb volt a fejlődés üteme, mint korábban, ám nehéz meghatározni, hogy ez mennyiben tulajdonítható az új gazdasági rendszer és mennyiben a háború utáni konjunktúra eredményének. Ugyanakkor a fejlődés rendkívüli veszteségeire is figyelmeztetett írásában.⁷⁹ A gazdaságtörténészek általános véleménye, hogy a központi tervezés és irányítás megakadályozta az optimális fejlődést, ráadásul a Szovjetunió által az országra kényszerített gazdasági rendszer gyakran az ország valós érdekeivel állt ellentétben. A gazdasági reformok pedig a LEMP apparátusa hatalmának a meggyengítéséhez vezettek volna.⁸⁰

⁷⁶ Antoni DUDEK: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Arcana, Kraków, 2005.

⁷⁷ *Opozycja demokratyczna*. I. m. 54.

⁷⁸ Janusz KALIŃSKI: *Gospodarka Polski w latach 1944–1989*. PWE, Warszawa, 1995.

⁷⁹ Zbigniew LANDAU–Wojciech ROSZKOWSKI: *Polityka gospodarka II RP i PRL*. Warszawa, 1995. 149–156.

⁸⁰ Lásd még Andrzej FRISZKE: *Spór o PRL w III Rzeczypospolitej (1989–2001)*. I. m. 2001. 25.

Kersten hasonlóan látja a gazdasági fejlődés kérdését. Lengyelország a háború után Németországhoz vagy Nyugat-Európa más országaihoz hasonló gazdasági növekedést élt meg. A centralizáció és a tervezés ekkor még felgyorsította a fejlődést. Később azonban éppen a túlzott centralizáció és a túlbürokratizált gazdaságirányítási rendszer okozta a gazdasági visszaesést. Megint mások azt hangsúlyozzák, hogy a háború utáni első húsz évben (tehát a hatvanas évek közepéig) a modernizáció olyan jelentős mértékű változásokat idézett elő a lengyel társadalomban, amelyeknek már egy évszázaddal korábban meg kellett volna történniük. Ugyanakkor ez a modernizáció csak az élet egyes területeit érintette, és a hatvanas évektől a gazdaság egyre inkább stagnálni kezdett. Mindez oda vezetett, hogy a társadalmi korlátok megmerevedtek, a mobilitás lefékeződött, mely végső soron válságokhoz vezetett.⁸¹ Meglepő módon kevés figyelmet szenteltek a lengyel történészek annak, hogy a háború utáni években, amikor a romokból kellett újjáépíteni az országot, beleértve az ipart, a mezőgazdaságot és a kereskedelmet, messze nem volt ideális a társadalmi és politikai helyzet a fejlődéshez. Łukas KAMIŃSKI kutatásai szerint 1945 és 1948 között 1120 alkalommal volt sztrájk Lengyelországban.⁸² Egymás után alakultak az országban a munkástanácsok és az üzemi bizottságok, amelyek az új állami adminisztráció kiépüléséig megszervezték és biztosították a termelést. Ráadásul a négy évig tartó sztrájkhullám elsősorban a hagyományos iparvidékeket – a łódzi, a katowicei, a krakkói és a kielcei vajdaságot – érintette: ide összpontosult a tiltakozások 80 százaléka. Eszerint tehát a háború utáni gazdasági konjunktúra legdinamikusabb szakasza egy erős központi hatalom nélküli időszakban, többségében munkáskollektívák irányítása alatt ment végbe.

A szocialista korszak mérlegét Andrzej Friszke 2003-ban publikált könyvében próbálta megvonni – természetesen a társadalom oldaláról megközelítve. Nem vonja kétségbe, hogy az ipar államosításának és a központi tervezés bevezetésének elsődleges célja az ország modernizálása volt. A végbemenő modernizáció változásokat hozott a társadalmi-foglalkoztatási struktúrákban, bővült a középosztály és keskenyedett a leggazdagabbak rétege. Megállapítja – Andrzej Jezierski adataira támaszkod-

⁸¹ Uo. 25–26.

⁸² Łukas KAMIŃSKI: *Strajki robotnicze w Polsce w latach 1945–1948*. GAJT, Wrocław, 1999., lásd még Jędrzej CHUMIŃSKI: *Strajki robotnicze w Polsce (1945–1948)*. In: Łukas KAMIŃSKI (szerk.): *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*. Tom I., Wrocław, 1998.

⁸³ Andrzej FRISZKE: *Polska. Losy państwa i narodu*. I. m. 479–480.

va –, hogy 1938-hoz képest 1984-re „Lengyelország agrár-ipari országból ipari-agrár országgá változott, de lassabb mértékben, mint a közepesen fejlett nyugat-európai országok”.⁸³ A modernizáció legfőbb jellemzői közé sorolja a szerző a társadalmi rétegek bizonyos fokú egyenlősödését, amelynek következtében a proletariátus 1984-ben jobb életkörülmények között élhetett, mint 1938-ban, nem fenyegette a munkanélküliség és a szociális védelem hiánya. A további fejlődés gátját Friszke szerint a munkaerőre épülő extenzív gazdasági modell kimerülésében kell keresni, amely a hatvanas években már fékezőleg hatott a modernizációra.

Czubiński véleménye abban megegyezik Friszke elemzésével, hogy a modernizáció egyértelmű jele az ipari-agrár országgá válás folyamata. A poznaíni történész azonban tovább megy és – másokkal ellentétben – védelmébe veszi az egész államszocialista korszakot. Fejlődést lát minden téren. Hangsúlyozza, hogy a háború előtti állapotokhoz képest folyamatosan emelkedett az egy főre jutó nemzeti jövedelem, radikálisan megnőtt a foglalkoztatottság, eltűnt a munkanélküliség, az ipari termelés szinte minden ágazatában – egészen 1979-ig – nőtt a termelés. Ezen felül a mezőgazdaságban történt változásokat tárgyalva, kissé meglepő módon a termőföldek mindössze 3,4–4,3 százalékát birtokló állami gazdaságok jelentőségét emelte ki.⁸⁴ Egyértelműen letette a voksát a modernizáció mellett a társadalom tekintetében is. Rohamosan nőtt a lakosság, és az iparosítással együtt az urbanizáció, látványosan fejlődött a közoktatás színvonala. Nagy jelentőségű lépés volt az általános társadalombiztosítás bevezetése és az egészségügyi szolgáltatás elérhetővé tétele a társadalom széles rétegei számára. A kultúra tömegessé válásával mindenki számára elérhetővé vált a művelődés, 1988-ban 74 színház, 19 opera-, illetve operettszínház, 31 filharmónia- és szimfonikus zenekar működött az országban. A tízezer állami könyvtár körülbelül 134 millió kötet könyvvel rendelkezett. Az életszínvonal tekintetében azonban elismeri, hogy a két világháború közötti korszakhoz képest ugyan magasabb, de számos európai országhoz képest alacsonyabb szinten maradt.⁸⁵

Friszke és Roszkowski is vitatkozik ezzel a túlzottan is pozitív képpel. Az előbbi arra hívja fel a figyelmet, hogy Lengyelország mind az átlagéletkor, mind a csecsemőhalandóság tekintetében elmaradt 1989-re Európától, és az élelmiszerárak jelentős állami dotációja ellenére is egy átlag lengyel a fizetése 40%-át költötte élelmiszere, szemben a nyugat-európai 25%-os átlaggal. Friszke a társadalompolitika csődjének tudja be, hogy

⁸⁴ Lásd: Antoni CZUBIŃSKI: *Historia Polski XX wieku*. I. m. 330–334.

⁸⁵ Uo. 336–337.

1981 és 1989 között egymillió lengyel állampolgár emigrált Nyugatra.⁸⁶ Végül megállapítja, hogy a nyugati fejlett államok és Lengyelország között a különbség a hatvanas-hetvenes évekre csökkent, de később újra növekedni kezdett és elmélyült.

Roszkowski szintén 2003-ban publikált háromkötetes monográfiájában adatokkal alátámasztva cáfolta meg Czubiński téziseit. A gazdasági fellendülés végét az ötvenes évek végre tette. 1959 és 1964 közötti időszakot már a „mozdulatlanság” (*bezruchu*) korának nevezi. Csökkent a lakásépítésekre szánt beruházások összege és 6%-os reálbér csökkenés volt a jellemző.⁸⁷ Az 1970 decemberében befejeződött öt éves tervet nem sikerült teljesíteni annak ellenére, hogy annak mutatói alacsonyabbak voltak a korábbi tervekénél. A lengyel ipar továbbra is elmaradt a nyugat-európaiétól. A lakosság anyagi helyzete 1968–1970 között stagnált, de különösen rossz volt a helyzet a lakásépítés, valamint az egészségügy terén. A társadalmi hangulatot nagymértékben rontotta, hogy az áruhiány következtében az egy lakosra jutó átlagos napi sorban állás másfél órát tett ki. Roszkowski kiemeli az alkoholizmus elterjedését: 1970-ben egy főre átlagosan 3,8 liter tisztaszesz fogyasztása jutott.⁸⁸ A hetvenes években – a Gierek-vezetés által felvett óriási hiteleknek köszönhetően – javult az életszínvonal, azonban mindez számos negatív jelenséggel járt. Megnőttek a jövedelmek közötti különbségek, az új iparosítás következtében kialakult a „nagyipari munkásosztály”, amely Roszkowski szerint számos gazdasági és politikai privilégiumot élvezett. Különösen problémássá vált a fogyasztási struktúra deformálódása, az alkoholfogyasztás gyorsabb ütemben növekedett, mint a reálbérek. 1971 és 1975 között az egyéni fogyasztás átlagosan 49,9%-kal nőtt, de míg a húsfogyasztás (eleve nagyon alacsony szintről) 45,8%-kal, addig az alkoholfogyasztás 70,9%-kal emelkedett. 1975-re az egy főre jutó tisztaszesz-fogyasztás elérte az évi 8,1 litert. Továbbra is hasonlóan rossz volt a lakáshelyzet. A háború utáni népességrobbanás eredményeként a friss házasságkötések száma drasztikusan megnőtt, 1975-re már több mint 1,8 millióan vártak új lakásra Lengyelországban.⁸⁹ A folyamatosan lassuló növekedés után hetvenes évek végére pedig a gazdaság szinte minden mutatója csökkenni kezdett. 1978-ban tetőzött a fogyasztás szintje,

⁸⁶ Andrzej FRISZKE: *Polska. Losy państwa i narodu*. I. m. 480–481.

⁸⁷ Wojciech ROSZKOWSKI: *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, II. tom. Świat Książki, Warszawa, 2003. 425., 430–432.

⁸⁸ Uo. 572., 576–577.

⁸⁹ Uo. 645–646.

1979-től pedig az egyéni parasztok jövedelme is csökkenni kezdett. Roszkowski számításai szerint egy óra munkabérből ugyanannyi kenyeret lehetett venni Lengyelországban, mint az NSZK-ban, de a hús kétszer, egy pár cipő ötször, egy televízió pedig kilencszer került többre egy lengyelnek, mint egy nyugatnémet polgárnak.⁹⁰

Egy másik könyvében pedig arra mutatott rá, hogy 1989-ben Finnország nemzeti jövedelme tizenkétszer, Olaszországé nyolcszor, Spanyolországé pedig ötször nagyobb volt, mint Lengyelországé, annak ellenére, hogy a kiindulópontjuk hasonló volt. Más adatok szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1929 óta Görögországban 123-szorosával, míg Lengyelországban csupán 53-szorosával növekedett. Friszke azonban jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy az efféle adatokkal vigyázni kell, hiszen nem tudhatjuk, hogy miként fejlődött volna Nyugat-Európa gazdasága, ha nincs a Szovjetunió és a keleti blokk, ha nincs a fegyverkezési verseny és az ennek köszönhető gazdasági és társadalmi mobilizáció.⁹¹

Úgy tűnik, a történészek többségénél a hatvanas évek jelentették a vízvonalasztót a modernizáció-regresszió kérdéskörben. Henryk Ślabeck kutatásai szerint akkoriban még egy szinten állt Lengyelország többek között Spanyolországgal, Portugáliával és Görögországgal, majd a hetvenes években egyre inkább elmaradt tőlük a növekedés üteme, a nyolcvanas években pedig egyértelmű a regresszió.

*

Nem kívánom összegzően értékelni a lengyel történészek különböző nézeteit. Mint láttuk, egy-egy kérdésben annak ellenére térhetnek el nézeteik igen jelentősen, hogy mindannyian alapos kutatásokat folytattak. Csupán az értelmezési keretek mások. A korszak megközelítési módja általában jelentősen befolyásolja a kutató következtetéseit is. Ezzel együtt elmondható az is, hogy a jelen tanulmányban bemutatott történészek valóban meghatározóak a szakmában, és alakítói annak a lengyel közvéleménynek, amely legalább olyan sokszínű, mint maguk a történészek. Az „igazság” azonban – ahogy egy recenzióban olvashatjuk – nem mindig középen van. Az alapos történész számára az „igazság” nem lehet sem középen, sem a szélén, az igazságot ott kell megtalálni, ahol az valójában a bizonyító erejű dokumentumok alapján van. „Egyetlen bíró sem hoz olyan ítéletet, hogy a vádlott se nem ártatlan, se nem bűnös, mert az igazság középen van.” Az efféle hamis objektivizmus félrevezető lehet.⁹² Meg

⁹⁰ Uo. 717–718.

⁹¹ Andrzej FRISZKE: Spór o PRL w III Rzeczpospolitej (1989–2001). I. m. 26.

kell jegyezni azt is, hogy a kutatók többsége meglehetősen lengyelcentrikusan, nemzeti látószögből tekint a korszakra. A hagyományok ellenére (Oscar Halecki) kevés a kelet-európai térséget régióként, illetve egységként kezelő összehasonlító jellegű munka. Kivételként a szocialista tábor és a lengyel Szolidaritás „viszonyát” bemutató kétkötetes dokumentumgyűjteményt⁹³ vagy Jerzy Holzer legújabb tudományos igényű esszékötetét említhetném, amely a lengyel történelem európai kontextusba emelésére tesz kísérletet.⁹⁴ A nemzeti látószög azt is jelenti, hogy a legtöbb kérdés, amely foglalkoztatja a történészeket, valamilyen módon a lengyel államisághoz, szuverenitáshoz, a nemzethez kötődik. Nem globálisan vizsgálják a lengyel történelmet, ritkán, talán csak a modernizáció kapcsán merül fel Lengyelország elhelyezése a nemzetközi térben. Emellett a posztpozitivisták megközelítés nem is akar, a nemzeti moralista pedig nem tud eszmerendszerekben gondolkodni. Az előbbi a lengyel történelmet ideológiamentesen, míg az utóbbi a nemzeti értékrend alapján vizsgálja. Előbbinél nincs iránya a történelemnek, vagyis a „honnan hová” kérdése nem fontos, utóbbinál pedig kizárólag a nemzeti érdekek eredmenyes képviselete jelenti a haladást.

⁹² Jan NOWAK-JEZIORAŃSKI: Patriotyzm w wydaniu Mieczysław Moczara. Barwy Mietka. *Polityka*, 1998/42.

⁹³ Łukasz KAMIŃSKI (szerk.): *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982. Tom 1. (sierpień 1980–marzec 1981)*. IPN, Warszawa, 2006; *Tom 2. (kwiecień 1981–grudzień 1982)*. IPN, Warszawa, 2007.

⁹⁴ Jerzy HOLZER: *Polska i Europa*. I. m.